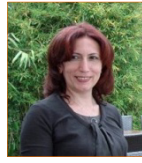

□ *Jalə Qəribova*

Azərbaycan Dillər Universiteti

**DİL SİYASƏTİ İLƏ BAĞLI TƏDQİQATLARDA
PRIORİTET MEYLLƏRİ
PREVAILING TENDENCIES
IN LANGUAGE POLICY RESEARCH**

Özet

Makalede dil politikası araştırmalarında uluslararası düzeyde 1960'lı yılların başlarından bugüne kadar öncelikli olan eğilimler inceleniyor. Dört temel eğilim (*kuramsal-akademik; ulusal-yurtsever; sosyal adalet; pragmatik rasyonalist*) belirleniyor ve onların önde gelen temsilcilerinin görüşlerine okuyucuların dikkati çekiliyor. Makalede uluslararası düzeyde tanınmış toplumdilbilimcilerin görüşlerine odaklanılmakla birlikte, bu düşünceler çeşitli ülkelerin, sosyal kurumların ve bireylerin yürüttükleri ve teşebbüs olarak ileri sürdükleri dil politikası programları ile ilişkilendiriliyor.

Anahtar Kelimeler

Dil politikası, dil politikalarında eğilimler, toplumdilbilim, sosyolinguistik

The article explores prevailing tendencies in language policy research at the international level from the beginning of the 1960's up to the present. Four main tendencies, which are identified as *theoretical-academic; national-patriotic; social justice; and pragmatic-rationalistic*, are discussed, and the views of the leading representatives of these tendencies are presented. The article focuses on most prominent views of internationally recognized sociolinguists, and links these views with language policy programs initiated by states, social agencies and individual actors.

Kew Words

Language policy, tendencies in language policy, sociolinguistics

Dil siyasəti və dil quruculuğu ilə bağlı tədqiqatlar 1960-1970-ci illərdə meydana gəlmiş və dil siyasəti modellərinin təsvirindən başlayaraq, dillərin qorunması və dil hüquqları kimi global mövzulara qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Dilçiliyin bir çox digər sahələrindən fərqli olaraq, dil siyasəti ilə bağlı tədqiqatların ümumi nəzəri əsaslarını müəyyən etmək bir qədər çətinlik törədir. Belə ki, dil siyasəti və dil quruculuğu sosial dilçiliyin başqa tədqiqat sahələri ilə ən çox kəsişən mövzularıdır və buna görə də dil siyasətinin obyektivi olan məsələlərin əsaslandığı istinad nöqtələrinə ümumi sistem çərçivəsində baxmaq mümkün deyil. T. Ricento qeyd edir ki, '...dil siyasəti və quruculuğu sahəsində ümumiləşdirici bir nəzəriyyə mövcud deyil. Bu, əsasən, cəmiyyətdə dillə bağlı olan problemlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir.' (Ricento 2006, 10).

İlk növbədə belə bir məsələni qeyd etməliyik ki, dil siyasəti əsasən dil problemlərinin həllinə yönələn bir siyasətdir. Dil problemləri isə müxtəlif cəmiyyətlərdə müxtəlif cür təzahür edir və ya ayrı-ayrı sahələrə toxunur. Bununla əlaqədar bir sıra nəzəri suallar da meydana çıxır:

1. Hansı problemlər dil problemləri hesab edilməlidir?
2. Dil problemlərinin mövcud olmadığı cəmiyyət varmı?
3. Belə bir cəmiyyətin olması mümkünsə, bu cəmiyyətdə dil siyasəti yürüdülmü (və ya yürüdülməlidir)?

Bu sualların sonadək cavablandırılı bilməməsi dil siyasətinin obyektivi olacaq məsələlərə də müxtəlif cür yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olur.

Bundan başqa, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, demokratik prinsiplərin nə dərəcədə bərqərar olması və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, yaxud sosial və siyasi institutların hər hansı dil siyasətinin aparılmasında nə dərəcədə maraqlı olmaları (obyektiv və ya subyektiv məqsədlərlə) dil siyasətinin kim tərəfindən müəyyənəndirilməsi və bu prosesdə kimlərin iştirak edəcəyi məsələsini ortalığa atır. Deməli, dil siyasətinin subyektinin (dil siyasəti yürüdüclərinin) də müxtəlifliyi məsələsi meydana çıxır.

Dil siyasətinin obyektivi və subyektivi ilə bağlı fikir müxtəlifliyi dil siyasətinin parametrlərinin müəyyən edilməsini mürəkkəbləşdirir və bu da tədqiqatlarda ümumi 'ontoloji' nöqtələri izləməyə imkan vermir. Donna Christian 1988-ci ildə qeyd edirdi ki, 'dil siyasəti təcrübəsi bu sahənin sərhədlərinin müəyyən edilə biləcəyi nöqtəyə hələ çatmamışdır.' (Caroll 2001, 10). Bu gün isə dil siyasətinin nəinki həmin nöqtəyə yaxınlaşdığından, bir qədər aşağıda qeyd ediləcəyi kimi, hətta ondan getdikcə uzaqlaşdığından belə danışmaq mümkündür.

Digər tərəfdən, tədqiqatçının marağı məsələsi meydana çıxır. Məlum olduğu kimi, dil problemi əslində birbaşa dilin özünə aid problem olduğu halda belə, cəmiyyətdə mövcud olan hər hansı boşluğu əks etdirir. Tədqiqatçının hansı dil problemi ilə maraqlanması əksər hallarda onun bu problemin arxasındakı daha geniş problemdən doğan qayğılarından qaynaqlanır. Bundan başqa, tədqiqatçını daha çox cəlb edən məsələ cəmiyyətdə üzləşdiyi dil problemindən başqa, onun sırf elmi-professional və ya digər sosial-siyasi maraqları ilə də bağlı ola bilər.

Bunu da qeyd etməliyik ki, söhbət təkəcə dil siyasətinin toxunduğu məsələlərin müxtəlifliyindən getmir. Problem həm də dil siyasəti məsələsinin həmişə digər daha global (makro) sahələrlə (məsələn, siyasət, iqtisadiyyat, sosiologiya, təhsil, hüquq və s.) əlaqədar olması ilə bağlıdır. Belə bağlılıq dil siyasəti probleminin həm də sahə aidiyyətinin müəyyən edilməsində çətinlik törədir.

Dil siyasəti əslində sosial dilçiliyin bir sahəsi kimi intişar tapmışdır. Lakin bu gün tədqiqatların miqyası və toxunulan problemlərin dilçilik sahəsinin sərhədlərini aşması dil siyasəti problemlərini həm də siyasətin (dövlət dili məsələsi, dil siyasəti və təhlükəsizlik problemləri və s.), sosiologiyanın (bilinçizm, milli azlıqların dili, dilə münasibət, dil davranışı və s.), hüquqşünaslığın (vətəndaşların dil hüquqları), iqtisadiyyatın (dil siyasəti və iqtisadi səmərəlilik) sahə obyektinə hesab etməyə imkan verir. İqtisadiyyatın sahələrinin sürətlə inkişaf edərək aparıcı qüvvəyə çevrilməsi dil siyasətinə yeni modellərin gətirilməsi və dil quruculuğunun yeni istiqamətlər götürməsi (məsələn, iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında, yaxud bazar iqtisadiyyatının inkişafında dil siyasəti və dil quruculuğunun rolu) ilə nəticələnmişdir. İstiqamətlərdə bu cür keyfiyyət dəyişikliyi dilin müvafiq funksiyalarının genişlənməsi ilə nəticələnir. Dilin hər hansı funksiyasının genişlənməsi isə dil quruculuğu işlərinin müvafiq istiqamətdə təbii olaraq intensivləşməsinə gətirib çıxarır. Bu isə həmin istiqamətlərin geniş tədqiqat obyektinə çevrilməsi üçün əsasdır.

Nəhayət, dil siyasəti ilə bağlı məsələlər son zamanlar özləri ayrıca tədqiqat obyektinə kimi o qədər müstəqillik qazanmış və elə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etmişdir ki, onlar artıq müstəqil sahələrə çevrilməkdədir. Dil siyasəti və bilinçizm, dil hüquqları və s. kimi sahələr artıq sosial dilçiliyin müstəqil tədqiqat obyektləri kimi çıxış etməyə başlamışdır. Məsələn, məşhur Amerika tədqiqatçısı Joshua Fishman dillərin qorunması, dil dəyişmələri və onun qarşısının alınması məsələlərini tədqiq etməklə bu problemləri dil siyasətinin daxilində müstəqil sahələr kimi inkişaf etdirə bilmişdir.

* * *

Dil siyasəti tədqiqatlarının nəzəri əsasları müxtəlifliyə dayansa da, bu tədqiqatların qaynaqlandığı müəyyən meylləri aydın görmək mümkündür. Bu meylləri aşağıdakı ümumi qruplarda birləşdirmək mümkündür:

- 1. Nəzəri-akademik meyl**
- 2. Milli-patriotik**
- 3. Sosial ədalət meyli**
- 4. Praqmatik-rasionalist meyl**

Təbii ki, bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, sosiolinqviistik tədqiqatlarda da xalis meyllər mövcud deyildir və hər bir tədqiqatda bir neçə motiv özünü göstərə bilər. Bununla yanaşı, ümumi linqviistik araşdırmalarından fərqli olaraq, sosiolinqviistik araşdırmaların obyektinə təkcə dil deyil, həm də insan və toplum faktoru ilə kökündən bağlı olduğu üçün, tərəfsiz, yaxud neytral sosiolinqviistik tədqiqatın mövcudluğu demək olar ki, mümkün deyil. Buna görə də, hər bir halda, xüsusilə də, qeyd etdiyimiz üç son meyl ehtiva edən araşdırmalarda, bu və ya digər motivin dominant olacağı mütləqdir.

1. Nəzəri-akademik meyl dil siyasəti probleminin sosial dilçiliyin sahəsi kimi inkişaf etdirilməsi, nəzəri əsaslarının araşdırılması, obyektinin öyrənilməsi və məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Bu meyl 1960 - 1980-ci illərədək dil siyasəti tədqiqatlarının əsasını təşkil edirdi. Nəzəri-akademik meylli araşdırmalarda əsasən müşahidə, təsvir, müqayisə üsullarından istifadə edilərək təhlillər aparılırdı. Bu araşdırmalar əsasən dil siyasəti və planlaşdırılması modellərinin və proseslərinin yaxından izlənməsinə yönəlirdi. David Crystal'ın 1987-ci ildə dil siyasəti araşdırmalarının təsviri xarakterini qeyd etməsi nəzəri-akademik meyllin 1980-ci illərin sonlarındakı aparıcı istiqamət olduğunu göstərir (Crystal 1987, 364). Hətta təsvir əsasında alimlər 1960-cı illərin sonunda dil siyasətinin (planlaşdırılmasının) nəzəri çərçivəsini də müəyyən etməyə çalışmış, lakin bu cəhd

sonradan bütöv bir konfransın mövzusunı təşkil edəcək 'Dillər planlaşdırıla bilirmi?' sualını doğurmuşdu (Rubin 1973, VI). Təbii ki, nəzəri-akademik meylin həmin illərdə aparıcı istiqamət olması dil siyasəti sahəsinin həmin illərdə yeni intişar tapması ilə də əlaqədar idi: təsvir yolu ilə təhlil edilən məsələlər sonradan dilçilər arasında sosial aktivlik və linqvistik etika kimi mövqelərin formalaşmasına gətirib çıxaracaqdı. Artıq dil siyasəti modellərinin erkən dövrlərdəki təsviri tədqiqatlarında belə 'dillərin manipulyasiyası', 'dil mifləri', 'dil siyasəti qərarlarında fərdlərin rolu' və s. kimi reformist məhəfumlər özünə yol tapırdı.

Lakin bütövlükdə bu meyl ətrafında inkişaf edən araşdırmalar əsasən dil normalarının inkişafına, dilin korpusuna və dilin standartlaşmasına yönəlmişdi. Dil siyasətinin obyektini kimi dilin yazı normaları, əlifba, lüğət tərkibi, daha sonralar isə funksiyaları araşdırma obyektini kimi çıxış edir və bu sahələrin təkmilləşdirilməsi dil siyasətinin əsas məqsədi hesab olunurdu. Haugen 'dil planlaşdırılması'nı 'qeyri-homogen dil cəmiyyətlərində yazılı və şifahi nitq üçün təlimat kimi normativ orfoqrafiya, qrammatika və lüğətlərin hazırlanması fəaliyyəti' kimi müəyyən etmişdi (Haugen 1959, 8; Cooper 1989, 29).

Dil siyasətinin qarşısında qoyulan bu tələb dil problemlərinin araşdırılması məsələsini zəruri etdi və tədqiqatlar dilin korpusuna aid problemlərin araşdırılmasına, onların təsnifatına yönəlməyə başladı. Dil problemləri dil planlaşdırılması və dil siyasətinin əsas məqsədi kimi müəyyən edilsə də, nəzəri-akademik tədqiqatlar əsasən dil korpusuna aid problemlərin üzərində mərkəzləşirdi. Post-imperialist dövrdə yaranmaqda olan yeni dövlətlərin, eləcə də bu dövlətlərə və ya bu dövlətlərdən köç edən mühacirlərin qarşılaşdığı aktual dil problemləri korpus məsələlərini zəruriləşdirmişdi. Björn Jernudd yazırdı ki, 'Bu günün dil planlaşdırılması 60-cı illərin sosiolinqvistikası daxilində, inkişaf etməkdə olan ölkələrin artmaqda olan dil problemlərinin praktik və təcili həllinin tapılmasına ehtiyacdan yaranmışdır.' (Jernudd 1973, 13).

Linqvistik problemlərinin öyrənilməsi onların arxasında dayanan daha dərin ekstralingvistik faktorların/problemlərin araşdırılmasına marağı artırıdıqca təkcə dilin korpusu yox, həm də dilin statusu məsələsi tədqiq olunmağa başladı. Dilin/dillərin statusunun planlaşdırılmasını araşdıran tədqiqatlarda da ilk dövrlərdə daha çox linqvistik faktorlar araşdırma obyektinə çevrilirdi. Bu tədqiqatlar demək olar ki, dövlət dilinin/rəsmi dilin müəyyən edilməsi və cəmiyyətdə olan dillərə/dil variantlarına müvafiq funksiyaların 'təhkim edilməsi' məsələsinin təsviri və təhlili ilə məhdudlaşdırdı. Nadir hallarda dilin/dillərin statusu məsələsi ilə daha dərinə olan ekstralingvistik faktorlar/problemlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi izlənirdi. (Language Planning: Current Issues and Research 1973).

Tədqiqatçıları maraqlandıran əsas məsələlərdən biri dil siyasəti sahəsində terminoloji aparatın müəyyən edilməsi idi. Bu gün qərb ədəbiyyatında 'dil planlaşdırılması' termini daha çox işlədilir və bu termin bəzi hallarda 'dil siyasəti' termininin sinonimi kimi çıxış edir. Lakin hər iki terminlə bağlı hələ də fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi mənbələrdə dil planlaşdırılması dil siyasətinə tabe etdirilir, bəzən isə əksinə - dil siyasəti dil planlaşdırılmasının obyektini kimi çıxış edir. Məsələn, F. Coulmas qeyd edir ki, 'dil planlaşdırılması dil siyasətinin məqsədlərinin həyata keçirilməsi ilə məşğul olur.' (Coulmas 2005, 186). Robert L. Cooper isə dil siyasətinin bəzən dil planlaşdırılmasının sinonimi kimi çıxış etdiyini, çox zaman isə dil planlaşdırılmasının məqsədlərinə aid edildiyini qeyd edir. Cooper qeyd edir ki, 'dil planlaşdırılması' termini sosial dilçiliyə Haugen tərəfindən gətirilmişdir (Cooper 1989, 29). Daha əvvəllər isə 'dil quruculuğu', 'dil tənzimlənməsi', 'dil inkişafı' kimi terminlər istifadə edilirdi.

Nəzəri-akademik meylli tədqiqatlar dil siyasətinə dəyərli nəzəriyyələr gətirdi və dil siyasəti sahəsində sonrakı meyllərin yaranması üçün özül oldu.

'**Milli-patriotik**' meylli araşdırmalar daha çox tədqiqatçının doğma dilində olan problemləri üzə çıxarmaq və onları həll etmək marağı ilə bağlıdır. Bunu ayrı-ayrı dövlətdə aparılan dil siyasəti, yaxud hər hansı dövlətdə mövcud olan dillə bağlı problemləri araşdıran tədqiqatçıların coğrafiyası və ya etnik mənsubiyyəti kontekstində izləmək mümkündür. Bununla bağlı bir sıra nümunələr mövcuddur. Məsələn, Norveçdə dil siyasətinin tədqiqatçısı tanınmış Amerika linqvisti Haugen (1906-1994) ABŞ-da norveçli ailəsində anadan olmuşdur. Hindistanın milli dil siyasətinin tanınmış tədqiqatçısı Cyatirindra Das Qupta isə əslən Hindistanlıdır. Joshua Fishman II Dünya Mühəribəsi dövründə yəhudilərə qarşı törədilmiş soy-qırım nəticəsində daşıyıcılarını itirmiş və bunun nəticəsində demək olar ki, məhv olmağa düçar olmuş özünün ana dili olan İdiş dilinin qorunub saxlanması üçün hələ də fədakarcasına çalışır.

Bildiyimiz kimi, dilin korpusunun gücləndirilməsi və müasirləşdirilməsi dilin yeni status qazanması və yaxud yeni statusda öz funksiyasını rahat yerinə yetirə bilməsi üçün olduqca zəruridir. Thomas Ricento qeyd edirdi ki, bir çox sosiolinqvistlərin fəaliyyəti (onların özləri tərəfindən) dövlət quruculuğuna və milli birliyə xidmət kimi başa düşülürdü; hansı dilin dövlət dili kimi müəyyən ediləcəyi çox zaman hansı dilin Qərbin inkişaf etmiş texnoloji və iqtisadi dəstəyinə imkan verə biləcəyindən asılı idi. (Ricento 2006, 13). Fishman isə 'Dilinizi Yalnız Buraxmayın: Korpus Planlaşdırılmasında Statusla Bağlı Gizli Motivlər' əsərində¹ korpus planlaşdırılmasının dilin statusuna təsirdən danışır. Einar Haugen isə Norveçdə dil siyasəti ilə bağlı araşdırmalarında ölkədə mövcud olan dil münasibətini geniş surətdə təhlil edərək, dilin də başqa sosial hadisələr kimi idarə oluna və dəyişdirilə biləcəyi ideyasını irəli sürür (Haugen 1968, 684).

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərdə aparılan dil siyasəti araşdırmaları tədqiqatçının milli və ya patriotik maraqları çərçivəsindən kənara çıxmışdır. Xüsusilə post-Sovet ölkələrində yürüdülmən dil siyasəti müxtəlif ölkələrdən olan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir (Landau and Kellner Heinkele 2012; Marshall 2002 və s.).

3. Sosial ədalət meyli dil siyasəti araşdırmalarında üzə çıxan ən güclü meyllərdən biridir. Dil siyasəti sahəsində 'sosial-siyasi' meyl 60-cı illərdə dünyanın bir çox ölkələrində dalğalanan sosial hərəkatların fonunda yaranmışdı. Bu dövrlərin yeni dünya düzəni milli azlıqların linqvistik diskriminasiyası və dil hüquqları məsələsinə xeyli aktuallaşdırdı və bu məsələyə nəinki dilçiləri, hətta siyasətçiləri, sosioloqları, hüquqşünasları cəlb edə bildi. İnsan hüquqlarının müdafiəsi, qadın hüquqlarının qorunması, din, etiqad, fikir azadlığı həmin dövrdə ən aktual problemlərdən idi. Bu ideyaların təsiri altında dil siyasətinin yeni problemləri meydana çıxdı. Dil problemləri sosial ədalətsizlik problemləri ilə əlaqələndirilirdi. Dilçilər öz tədqiqatlarında sosial bərabərsizliyin təzahürü olan dil bərabərsizliyinin aradan qaldırılması, milli azlıqların dil hüquqlarının qorunması, ikidilli təhsil, aparıcı dillərin hakim mövqeyinə son qoyulmasına yönəldilmiş dil siyasəti təklifləri və dil planlaşdırılması modelləri irəli sürürdülər. Sosial ədalət meylli tədqiqatların əksəriyyəti dil siyasətini dil qrupları arasında resursların, gücün və səlahiyyətin qeyri-bərabər paylanmasını legitimləşdirən bir mexanizm kimi dəyərləndirirdilər (Skutnabb-Kangas¹ (2006, 273-291).

¹ *Do Not Leave Your Language Alone: The Hidden Status Agendas Within Corpus Planning in Language Policy*. Lawrence Erlbaum Associates 2006.

Sosial ədalət meyilli tədqiqatçılar xüsusi olaraq ABŞ-da yetişirdi. ABŞ-da keçən əsrin 60-cı illərində baş vermiş Amerika Vətəndaş Hüquqları Hərəkatı cəmiyyətdə kök salmış ədalətsizliyə, irqi və cinsi ayrı-seçkiliyə, vətəndaşların səsvermə hüquqlarının pozulmasına, mühacirlərin diskriminasiya edilməsinə və nəhayət ABŞ-ın Vyetnama qarşı təcavüzünə yönəlmişdi.

Bunların fonunda ABŞ dilçiləri fikirlərini insan hüquqlarının tərkib hissəsi olan dil hüquqlarının müdafiəsinə yönəltdilər. Yerli Amerika xalqlarının dillərinin qorunub saxlanması üçün modellər təklif edilir, işlənməyən və ya az işlənən dilin məhv olması məsələsi aktuallaşırdı. Bildiyimiz kimi, dilin yaşaması üçün aktiv ünsiyyət əsas şərtidir. Buna görə də, bir sıra tədqiqatçılar dilin qorunması üçün təbii mühitin yaradılması fikrini irəli sürürdülər. Bu isə dilin daşıyıcılarının kompakt yaşamaları şəraitində mümkündür. David Crystal qeyd edirdi ki,

'Hökumətlər bəzən problemin qısa müddətdə həll olunmasına üstünlük verirlər. Bu zaman bilavasitə üzdə olan problemin həll edilməsi üçün tədbirlər görülür – yəni diqqət dilin ən çox təhlükədə olan aspektinə yönəldilir. Təəssüf ki, bu cür tədbirlərin səmərəliliyi onların ətrafında yaradılan siyasi səs-küyün miqyası ilə tərs mütənəsbidir. Dilin qorunması üçün düşünülmüş, uzun müddətli planlaşdırma işlərinin yerini heç nə vermir. Bu planlaşdırmada mərkəzi nöqtə dilin mədəni mühiti üçün şəraitin yaradılmasıdır.' (Crystal 2000, 125).

Bundan başqa, ABŞ-a mühacirət edən xalqların dil diskriminasiyası məsələsi müzakirə olunurdu. Tədqiqatçılar aparıcı dövlətlərin monolinquvizminə qarşı çıxır, dil plüralizmi ideyalarını irəli sürür, mühacirlərin öz doğma dillərində təhsil almaq hüquqlarını və mühacirlərin daşdıqları dillərin məhv olmaqdan qorunmasının vacibliyini diqqət mərkəzinə çəkirdilər.

Joshua Fishman ABŞ-a mühacirət etmiş əcnəbilərin nəsillər dəyişdikcə 'amerikanlaşmalarını' inteqrasiya yox, 'zorla assimilyasiya' kimi qiymətləndirdi və dillərin məhv olmasının proqnozlaşdırılması və bunun qarşısının alınması üçün 8 pilləli şkala metodunu təklif etdi.

Amerika Vətəndaş Hüquqları Hərəkatının ardınca Avropada da irimiqyaslı hadisələr baş verdi. Əvvəlcə Şərqi Avropada, sonra isə Sovetlər birliyində köhnə sistemlər dağıldı və yeni ictimai-siyasi düzən formalaşdı. Böyük imperiyaların daxilində əvvəllər milli kimlik ideyalarından uzaq olan kiçik xalqlar və etnik qruplar yeni yaranmış dövlətlərin daxilində artıq etnik mənsubiyyət, milli özünüdərk, milli dil, ərazi və s. haqqında düşünməyə başladılar. Özünü demokratik elan etmiş dövlətlərin daxilində etnik azlıqların tələb etdikləri hüquqlardan biri də dil hüquqları idi. Təbii ki, yeni yaranmış və hələ güclənməmiş, bəzi hallarda isə daxili çəkişmələrlə yaşayan gənc dövlətin daxilində bunu tələb etmək daha asan idi. Digər tərəfdən isə, dünyada paralel olaraq gedən proseslər bu xalqları və etnik qrupları hərəkata sövq edirdi. Keçmişdə qeyri-dominant mövqedə olan xalqların dil və mədəniyyətlərinə maraq və onların tədqiqata cəlb edilməsi bu hərəkatın güclənməsinə kənardan təsir edirdi. Artıq soyuq müharibə dövrü başa çatdıqdan sonra Mərkəzi və Şərqi Avropada milli azlıqların hüquqları, o cümlədən dil hüquqları öyrənilməyə başladı.

Bundan başqa, Afrikada və Asiyada müstəmləkələrin dağılması və yeni dövlətlərin yaranması bir sıra etnik qrupların milli özünüdərk prosesini sürətləndirdi. Bu prosesi həmin azlıqların hüquqlarını müdafiə edən təşkilatlar, siyasətçilər, alimlər və s. dəstəkləyirdi. Dil siyasəti ilə məşğul olan alimlər isə həmin dillərin statusunun genişləndirilməsinə, onların inkişaf etdirilməsinə, bu inkişafı dəstəkləyəcək infrastrukturun yaradılmasına, bu dillər üçün yazı sisteminin yaradılmasına və bu dillərdə təhsilin əsasının qoyulmasına çağırırdılar.

Tədqiqatçılar Robert Phillipson'un 'Linqvistik İmperializm' adlandırdığı hakim dillərin dominant rolunun gücləndirilməsi ideyasına qarşı çıxaraq, qeyri-dominant dillərin sıxışdırılmasını etik normalardan kənar hesab edirdilər. Robert Phillipson linqvistik imperializmin əvvəlki və müasir imperiyaların (xüsusilə, ABŞ, İngiltərə və Fransanın) keçmiş müstəmləkələrdə iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və təhsil sahəsində dominantlığı və istismarı üçün istifadə edildiyini və bunun yerli dillərə ölüm zərbəsi vurduğunu qeyd edirdi (Phillipson 2006, 346-361). Phillipson'un bu ideyası tədqiqatlarda qaynar nöqtələrin yaranmasına və bəzən onlarda ekstremist meyllərin yer almasına gətirib çıxartdı. Məsələn, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə 'böyük' dillərin tədrisinin etik olub-olmaması, yaxud inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə 'böyük' dillərin yayılmasının qarşısının alınması kimi problemlər müzakirə olunmağa başladı (Ricento 2006, 16). Dil imperializmi meyllərinə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirən tədqiqatçılardan biri, Tove Skutnabb-Kangas sosial dilçiliyə 'dillərin məhv edilməsi' və 'dil genosidi' kimi məfhumlar gətirdi. (Skutnabb-Kangas 2006, 273-291). Dilçinin araşdırdığı dil qrupunun dil hüquqlarını müdafiə etməsini şərt kimi irəli sürən 'dil etikası' məfumu gündəmə gətirildi (Trudgill, 2002).

Linqvistik imperializmə qarşı linqvistik plüralizm ideyaları get-gedə güclənirdi. Joshua Fishman'ın plüralistik ideyaları öz ətrafında bir çox dilçiləri birləşdirirdi. Fishman qeyd edirdi ki, dünyanın gələcəyini yalnız bir dillə (ingilis, alman və ya rus) bağlamaq əslində insan beyninin təkamülü prosesinə qarşı yönəlmiş təşəbbüslərdir (Adams and Brink 1991, 9).

Son illərin tədqiqatlarında ingilis dilinin digər dillər üzərində hegemonluğuna daha realist və daha yumşaq mövqelərdən yanaşıldığını da görürük. 2013-cü ilin iyul ayında İslandiyanın Reykyavik şəhərində keçirilən 'Ali Təhsildə Dillər və Beynəlmiləşmə: İdeologiya, Təcrübə, Alternativlər (Languages in Higher Education and Internationalization: Ideologies, Practices, Alternatives)' adlı simpoziumda bir çox tədqiqatçılar ingilis dilinin real mövqeyini qəbul edən lakin onun başqa dillərin mövcudluğunu təhlükə altına almasını məqbul saymayan ideyalar səsləndirmişlər.² Bir sıra alimlər ingilis dili ilə mübarizə etməyin əhəmiyyətsizliyini vurğulayaraq onun yerli dilləri əvəz etməsinə (replacement) yol vermədən yerli dil repertuarına əlavə edilməsini (addition) təmin edən siyasətin həyata keçirilməsini irəli sürmüşlər. Bununla bağlı, yerli dillərin müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də elm və təhsil sahəsində istifadəsinin gücləndirilməsi ideyası da son zamanlar dilçilər tərəfindən dəstəklənməkdədir (Hamel 2006).

Bununla yanaşı, dillərin qorunması və dil müxtəlifliyi, dil və kimlik, insanların dil hüquqları kimi sosialistik mövzular bu gün də dil siyasəti tədqiqatlarının prioritet istiqamətləri olaraq qalmaqdadırlar.

4. Praqmatik-rasionalist meyl, sosial ədalət meylinə fərqli olaraq, daha çox cəmiyyətin dil siyasətindən praktik şəkildə faydalanmasına üstünlük verir. Burada iki əsas istiqaməti vurğulamaq lazımdır:

4.1. Monolinqvistik cəmiyyət ideyaları ətrafında formalaşmış istiqamət

Bu istiqamət əsasən imperializm dövrünün meydana gətirdiyi dil davranışı və dillərə münasibət modellərinin ifadəsidir. İngilis, fransız, ispan, portuqal və s. Avropa dillərinin bu günkü qüdrəti tarixən bu dillərin müstəmləkə kimi zəbt edilmiş geniş ərazilərdə məhdudiyətsiz işlənməsinə verilmiş rəsmi və ya qeyri-rəsmi hökmün birbaşa nəticəsidir. Bu gün dilçilər və dil siyasətçiləri arasında bu

² <http://library.hartford.edu/symposium/default.aspx>

tendensiyanı qorunub saxlamaq və kiçik və ya dili o qədər də geniş miqyasda yayılmamış xalqların öz dillərini mədəni sərvət kimi qorumaq təşəbbüslərinə yuxarıdan aşağı baxmaq meylləri hələ də mövcuddur.

'Praqmatik-rasionalist meyl' in nümayəndələrindən biri İsveçrə alimi François'dir. Dil siyasəti və dil quruculuğu məsələlərinə sırf iqtisadi mövqedən yanaşan Grin ixtisasca iqtisadçıdır, lakin İsveçrədə və Avropa Birliyində dil situasiyasını və bunun iqtisadi nəticələrini geniş təhlil edən yazıların müəllifidir. Grin dillərin qorunması, dil müxtəlifliyi və dillərin öyrənilməsi məsələlərinin daha global kontekstlərdə, məsələn, dünyada gedən geosiyasi dəyişmələr, miqrasiya, fəvqəlmillilik qurumlarının yaranması (məsələn, Avropa Birliyi), istehsalda beynəlxalq ticarətin payının artması və s. kimi məsələlərin fonunda həll edilməsinin vacibliyini irəli sürür. Onun fikrincə ikinci məsələlər birinci məsələlərdən daha vacibdir və dillərin qorunması uğrunda mübarizəyə sərf edilən resurslar daha səmərəli istifadə edilə bilər. Məsələn, Grin düşünür ki, Avropa Birliyində Esperantodan ümumi istifadə xeyli miqdarda vəsaitə qənaət edilməsinə kömək edərdi. (Grin 2003, 32). Grin 'dil iqtisadiyyatı' terminini irəli sürür və 'dil iqtisadiyyatının' dil problemləri ilə bağlı bir sıra məsələləri işıqlandırmaq iqtidarında olduğunu vurğulayır. O, 2005-ci ildə yazdığı 'Xarici Dillərin Öyrənilməsində Dövlət Siyasəti' adlı hesabatında ('Grin Report') xarici dillərin tədrisini iqtisadi məsrəflər və məqsədüçünluq baxımından təhlil edir. Dilə 'ictimai sərvət' kimi baxan Grin məsələyə o qədər praktik yanaşır ki, onun mövqeyinin 'sosial ədalət' və 'milli-patriotik' meyillərlə tam ziddiyyət təşkil etdiyini görürük: 'dil mənəvi sərvətdir (və onu qorumaq lazımdır – JQ)' məfhumu özünü doğrultmur. Əgər bir şey doğrudan da sərvətdirsə, sosial faktorlar bunu adətən bilir və onlara bunu xatırlatmağa ehtiyac yoxdur.' (Grin 2003, 55).

4.2. Sosial və iqtisadi rifah ideyası ətrafında formalaşmış istiqamət

Bu istiqamət dil siyasətinin ölkənin iqtisadi inkişafına, insanların konkret bir dil qrupu və ya etnik birliyin nümayəndələri kimi deyil, daha geniş mənada yaşadıkları cəmiyyətin üzvləri kimi dil siyasətindən fayda götürə bilməsi ideyasını irəli sürürlər. Bu tədqiqatlar daha çox ayrı-ayrı şirkətlərin daxilində aparılan dil siyasəti, dil siyasətinin ölkənin beynəlxalq bazarlara daxil olması üçün istiqamətləndirilməsi, ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə dil siyasəti və s. məsələlər gündəmə çıxarılır.

Dil siyasətində praqmatik nöqtələrin vurğulanması inkişaf etməkdə olan ölkələrin sabit inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Milli dəyərlərin qurban verilməməsi və etnik xüsusiyyətlərin assimilyasiya olunmaması eləcə də dilin özəl xüsusiyyətlərinin gözlənilməsi şərti ilə, dil siyasətində əslində bu cür praqmatik nöqtələrin tapılması ölkələrin xeyrinədir. Burada söhbət əsasən dil siyasətində vacib aspektlərdən biri olan infrastruktur planlaşdırılmasından gedir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlər çox zaman həmin ölkənin mədəniyyəti, dili və s. ilə tanışlıq məsələlərini öz strateji planlarına daxil edirlər. Sosial interaktivlik, yerli xalqın dilinə və mədəniyyətinə hörmət, mədəniyyətlərarası kompetentlik şirkətlərin öz bizneslərini irəlilətmələri üçün vacib şərtlərdən biridir.

Kaplan qeyd edir ki, amerikalıların ingilis dilinin ümumişlək dil olması ümidi özünü Yaponiyada doğrultmur. Bu səbəbdən Yaponiyada fəaliyyət müddətində yapon dilində söhbətlərdə iştirak edə bilməmək və yapon dilində qəzet və jurnallarla, xüsusilə biznesə aid mənbələrlə tanışlıq iqtidarında olmamaq amerikalı iş adamları üçün böyük bir əngələ çevrilir (Kaplan and Baldauf 1997, 164).

Kaplan yerli dillərin mənimlənməsinin Britaniya iş adamları üçün də xarici bazarlarda rəqabət aparmaq, yeni məhsulları aşkar etmək və yerli nümayəndələrlə söhbət aparmaq baxımından zəruriliyini qeyd edir (Kaplan and Baldauf 1997, 165). Təbii ki, bu cür faktorlar ölkələri dil siyasəti məsələsində pragmatik və çevik olmağa sövq edir.

Digər tərəfdən, 'hökumətlər nadir hallarda altruizm mövqeyindən çıxış edirlər.... Hökumətlərin siyasəti nadir hallarda yalnız sosial ədalət prinsiplərinə arxalanır. Əksinə, hökumətlər daha çox iqtisadi zərurət baxımından fəaliyyət göstərməyi üstün tuturlar (Kaplan and Baldauf 1997, 180)'. Buna görə də, sosial-iqtisadi rifahı əsas götürən tədqiqatçılar dil siyasətinin təkə linqvistik və sosial ədalət aspektlərinə deyil, həmçinin siyasi və iqtisadi aspektlərinin də nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər.

Kaplan, milli azlıqların dil hüquqlarına hörmətlə yanaşsa da, bu dillərin mərkəzi hökumət tərəfindən maliyyələşdirilməsi məsələsinə praktik nöqteyi-nəzərdən yanaşır. 'Samoan dilinin (yaxud hər hansı digər milli azlığın dilinin) qorunması Samoan xalqının öz məsuliyyətidir və hökumətin (vergili) maliyyə vəsaiti hesabına maliyyələşməməlidir (Kaplan and Baldauf 1997, 184).

Praqmatik-rasionalist meyilli tədqiqatlarda diqqəti cəlb edən istiqamətlərdən biri də post-modernist istiqamətdir. Post-modernizmə görə əslində real mövcud olan dil deyil, insan qruplarının davamlı surətdə gələcək nəsillərə ötürdüyü nitq modelləridir.

'Dil siyasətinə post-modern yanaşma 'dil mövcudluğu' ilə bağlı miflərin əsassızlığını sübut edir. Buna görə də, dilə anti-fundamentalist yanaşma irəli sürərək, dilin öncədən mövcud olan və etnik, ərazi və s. xüsusiyyətlərlə bağlı olan bir sistem deyil, sosial interaksiyanın çevik və daim dəyişən bir məhsulu olduğunu deyə bilərik.... Dillərin mövcudluğu və ontologiyası sual altında olduğu halda, onların planlaşdırılmasından danışmaq mümkün deyil. Əgər dillərəontoloji status tanıya bilmiriksə, onda dil siyasətinin predmeti nədir?' (Pennycook 2006, 60-76).

Post-modernistlərin fikrincə dilin planlaşdırılması mümkün deyil, dil siyasətin mərkəzində isə ünsiyyət, diskurs, kontekstual və lokal nitq məsələləri dayanmalıdır.

Son dövrlərin tədqiqatçıları qlobal ortamda dillərin inkişafı, dillərdən daha səmərəli istifadə, az imtiyazlı qrupların dil istifadəsinin praktik cəhətdən optimallaşdırılması, dil və təhsil, dil təlimi və s kimi praktik məsələləri də gündəmə gətirməkdədirlər (Languages in the Twenty-First Century 2003).

* * *

Son dövrlərdə dil siyasəti artıq interdisiplinar bir sahə kimi inkişaf edir. Dil siyasəti sosial dilçiliyin hüquqşünaslıqla, siyasətlə, sosiologiya ilə kəsişdiyi sahələrin problemlərini öyrənməyə başlamışdır. Bu, təbii ki, dil siyasəti tədqiqatçıları arasında yeni meyillərin meydana çıxması üçün zəmin yaradacaqdır. Bu məqalədə dil siyasəti tədqiqatlarının ümumi istiqamətlərini əks etdirməyə çalışdıq. Lakin kiçik bir məqalədə dil siyasəti araşdırmalarının göstərilən tendensiyalar daxilində geniş təhlilini vermək mümkün olmadığı üçün, hər bir istiqamət üzrə yalnız bir neçə nümunəni oxucuların nəzərinə çatdırdıq. Qeyd etdiyimiz istiqamətlərin daha müfəssəl nümunələr əsasında ilgili digər araşdırmalarımızda yer almışdır.

İstifadə Edilmiş Ədəbiyyat Siyahısı

- Adams, Karen L. and Brink, Daniel T. (1991). Joshua Fishman on Language Planning: 'Brotherhood Does not Mean Uniformity'. *Language Planning. Focusschrift in Honor of Joshua A. Fishman*. Edited by David F. Marshall. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Company. pp. 7-13.
- Carroll, T. (2001). *Language Planning and Language Change in Japan*. Richmond, Surrey: Curzon Press.
- Cooper, R. (1989). *Language Planning and Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coulmas, F. (2005). *Sociolinguistics. The Study of Speakers' Choice*. Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1987). *Cambridge Encyclopaedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grin, François. (2003). Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*. Vol. 4, No. 1, pp. 1-66.
- Hamel, Rainer Enrique. (2006). Spanish in Science and Higher Education: Perspectives for a Plurilingual Language Policy in the Spanish-speaking World: *Current Issues in Language Planning*. Vol. 7, No. 1. pp. 95-125.
- Haugen, E. (1968). *Language Planning in Modern Norway: Readings in the Sociology of Language*. Edited by Joshua A. Fishman. Mouton. The Hague-Paris. pp. 673-687.
- Haugen, E. (1959). Planning for a Standard Language in Modern Norway. *Anthropological Linguistics*. 1(3). pp. 8-21.
- Jernudd, Björn H. (1973). *Language Planning: Current Issues and Research*. Ed. by Joan Rubin and Roger Shuy. Georgetown University. pp. 11-23.
- Kaplan, R. and Baldauf, R. Jr. (1997). *Language Planning. From Practice to Theory*. Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney, Johannesburg: Multilingual Matters Ltd.
- Landau, Jacob M. And Kellner-Heinkele, Barbara. (2012). Language Politics in Contemporary Central Asia. *National and Ethnic Identity and the Soviet Legacy*. London: I. B. Tauris & Co. Ltd.
- Tonkin, Humphrey, Reagan, Timothy (eds.) (2003). *Languages in the Twenty-First Century*. John Benjamins Publishing Company.
- Marshall, C. A. A. (2002). Post-Soviet Language Policy and the Language Utilization Patterns of Kyivan Youth. *Language Policy*, Volume 1, Number 3. pp. 237-260.
- Pennycook, Alastair. (2006). Post-Modernism in Language Policy. *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Edited by Thomas Ricento. Blackwell Publishing. pp. 60-76.
- Phillipson, Robert. (2006). Language Policy and Linguistic Imperialism: *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Edited by Thomas Ricento. Blackwell Publishing. pp. 346-361.
- Ricento, T. (2006). Language Policy: Theory and Practice. *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Edited by Thomas Ricento. Blackwell Publishing. pp. 10-23.

Rubin, Joan. (1973). Introduction. *Language Planning: Current Issues and Research*. Ed-d by Joan Rubin and Roger Shuy. Georgetown University. pp. V-X.

Skutnabb-Kangas, Tove. (2006). Language Policy and Linguistic Human Rights. *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Edited by Thomas Ricento. Blackwell Publishing. pp. 273-291.

Trudgill, Peter (2002). *Sociolinguistic Variation and Change*. Georgetown University Press.

<http://library.hartford.edu/symposium/default.aspx>

---

¹ 'Azerbaycan dili' yazım kurallarına göre Batı kökenli özel adlar 'Azerbaycan dili'nde söyledikleri gibi yazılmaktadır; ancak bu adlar tarafımızdan özgün şekillerine çevrilmiştir.